

³² Історія міст і сіл Української РСР. Вінницька область. — С. 502.

³³ Кучер В.І. Партизанські краї і зони на Україні в роки ВВв... — С. 29.

³⁴ Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу. — Т. 2. — С. 240.

³⁵ Там само. — Т.1. — С. 305.

³⁶ Кучер В.І. Партизанські краї і зони на Україні в роки ВВв... — С. 31.

³⁷ Строкач Т. Наш позивний — “Свобода”. — С. 225.

³⁸ Кучер В.І. Партизанські краї і зони на Україні в роки ВВв... — С. 32.

Лазуренко В.М., Вовкотруб Ю.М.

Рух опору на Черкащині в роки німецько-фашистської окупації (1941–1944 рр.)

Понад 40 місяців — із червня 1941-го по жовтень 1944-го — палахкотіла на українській землі Велика Вітчизняна війна. Лилася кров, плюндрувалися духовні надбання народу. В бій ішли мобілізовані і добровольці, чоловіки і жінки, робітники і селяни, комуністи і безпартійні, атеїсти і віруючі, люди різних поколінь, національностей, професій. На захист рідної землі стали всі, навіть діти “ворогів народу”, молодь, якій судилося дивом вижити в голодному 1933-му, в’язні сталінських таборів.

Черкащина займає 3 відсотки території України, але тут відбулися події, в яких проявилися найвищі національні чесноти і характер народу України — стійкість, мужність, самопожертва в ім’я визволення рідної землі від фашистських поневолювачів. Понад 150 тисяч жителів Черкащини в перші місяці Великої Вітчизняної війни влилися до лав Збройних Сил Радянського Союзу. Всього на різних фронтах війни з гітлерівцями воювали майже 300 тисяч черкащан. З них 13 тисяч брали активну участь у партизанському русі¹.

Мета даної статті — визначити особливості руху опору, його течії, що мали місце на теренах Черкащини в роки німецько-фашистської окупації 1941–1944 років.

На території Черкаської області під час німецько-фашистської окупації (1941–1944 рр.) діяло три підпільних райкоми партії: Черкаський (керівник і перший секретар Черкаського райкому партії С. Н. Пальоха), Звенигородський (секретар М. П. Сергєєв), Монастирищенський (секретар П. О. Саморуха), двадцять шість партійних, п’ять комсомольсько-молодіжних, шістьдесят дев’ять підпільних патріотичних організацій і

груп, 2-га Українська партизанська бригада, двадцять чотири партизанських загони, очолювані такими видатними ватажками, як І. Калашник, Ф. Савченко, П. Марценюк, П. Дубовий, А. Куценко, В. Щедров, Д. Горячий, Д. Комашко та інші².

Підпільні організації активно діяли в селі Лебедин Шполянського району (керівник — П. А. Осовський), в селі Суботів Чигиринського району (керівник — М. М. Кривенко), у місті Сміла (керівник — Ю. В. Канарський), у місті Кам'янка (керівник — П. П. Харченко), у місті Умань (керівник — А. П. Романщак), у місті Городищі (керівник — О. С. Коваль) та інших містах і селах Черкащини³.

У грудні 1941 року на території Корсунь-Шевченківського району виникла підпільна організація “Комітет-103”, яка до жовтня 1943 року фактично виконувала функції підпільного райкому партії, здійснюючи керівництво шістьма підпільними організаціями і одним партизанським загonom. Ініціаторами утворення “Комітету-103” були комуністи А. Е. Хоменко, П. Я. Марценюк, Ю. П. Бойко, І. Я. Задорожний. В організацію входило 103 патріотів рідної землі (звідси її назва). У 1942–1943 роках вони організували аварії двох ешелонів з гітлерівцями, пустили під укіс потяг, спалили на станції Сотники трансляційний вузол підземної радіотелеграфної лінії Берлін–Ростов, чинили аварії на Корсунській ГЕС, видавали молодим корсунцям фіктивні документи про їх звільнення від фашистської неволі, проводили велику агітаційну роботу серед населення, рятували радянських людей від фашистської каторги⁴.

Весною 1943 року “Комітет-103” встановив зв'язок із підпільниками Києва і спільно з ними розпочав підготовчу роботу по створенню партизанських загонів. Окупантам вдалось натрапити на слід народних месників. 17 липня 1943 року вони влаштували облоги в місті Корсуні і ряді сіл району. “Комітет 103” було розгромлено, майже всі підпільники були заарештовані, а 24 липня 1943 року найактивніших членів комітету було розстріляно у Різаному Яру неподалік від міста Корсуня⁵. Незважаючи на німецькі репресії, підпільні організації, які були створені “Комітетом-103” у селах, продовжували діяти. У вересні–жовтні 1943 року майже всі вони перейшли до відкритих бойових дій.

Велика група підпільників розташовувалася в місті Черкаси. Найбільшу активність проявляли організації І. К. Гречухи та

П. Т. Марушака. Підпільники А. Р. Щербина, А. О. Тулуман, Т. Ф. Доброштан під керівництвом П. Марушака в самий розпал переробки овочів і заготівлі консервів для гітлерівської армії вивели з ладу на Черкаському консервному заводі парову машину і два редуктори, в результаті чого завод простояв чотири місяці⁶. Черкаські підпільники розповсюджували серед населення міста листівки, повідомлення Радінформбюро. Жителі Черкас протягом усього періоду окупації були добре інформовані про положення на фронтах.

Багато підпільних організацій міста Черкаси і Черкаського району були створені у період активної дії Черкаського партизанського загону, командиром якого був Ф. Р. Савченко, лектор Черкаського міськкому партії. Загін у складі 137 чол. з вересня 1941-го р. по жовтень 1942 пройшов з боями дві тисячі кілометрів. У двадцяти селах знищив більше двохсот фашистів, переважно чотирьох їх прислужників. Загін громив обози і штаби ворожих частин, змушував окупантів тримати в тилу значенні військові підрозділи. В одному з боїв партизани захопили прапор німецької військової частини⁷.

Агресори наполегливо переслідували загін. 5 травня 1942 року на березі річки Ірдинь загинув командир загону Ф. Р. Савченко. У жовтні із усього загону в живих залишилося тільки п'ятьоро, які пішли в підпілля. Саме вони на чолі з С. Н. Пальовим в 1943 році створили Черкаський партизанський загін другого формування, який допомагав 52-й армії визволяти місто Черкаси і район⁸.

На початку серпня 1941 р. виник Кам'янський партизанський загін (командир — А. С. Куценко). Безпосередньо ним керував Кіровоградський підпільний обком партії, який очолював наш земляк П. К. Василина. До складу загону входило значна кількість диверсійних груп. З серпня до середини листопада 1941 року кам'янські партизани пустили під укіс два ешелони, вивели п'ять вагонів з живою силою і технікою ворога, знищили сотні автомашин, п'ять гармат, підірвали кам'янське нафтобаза. В Кам'янці розгромили ворожий штаб, з якого забрали важливі документи і переправили їх радянському командуванню. З'єднавшись з частинами Червоної Армії, загін брав участь у визволенні дев'ятнадцяти населених пунктів Черкащини⁹.

У Монастирищенському районі навесні 1942 року підпільним райкомом партії був створений партизанський загін імені Чапаєва, яким командував офіцер-прикордонник І. І. Калашник. Він, переодягнувшись у форму німецького офіцера, проникав в установи, поліцейські управи і там знищував ворогів. На початку 1943 р. він загинув, але загін продовжував боротьбу до травня 1944-го року¹⁰.

З перших днів фашистської окупації на Черкащині також діяли Смілянський партизанський загін (командир — Стаховський), другий партизанський полк НКВС (керівник — В. І. Щедрін), Гельмязівський партизанський загін (командир — Ф. Д. Горелов), Чернобайвський партизанський загін (командир — Д. С. Комашко)¹¹.

Значно розширюється партизанський рух у 1943 році в зв'язку з успішними наступальними операціями Радянської Армії. В цей період партизани України діють у тісному взаємозв'язку з Українським штабом партизанського руху і нелегальним ЦК КП(б)У¹².

В цей же час був створений і діяв партизанський загін імені Сталіна в Чигиринському районі. Керував загonom Петро Антонович Дубовий. На початку 1944 року в ньому налічувалось близько 1500 осіб¹³. При загоні був створений табір біженців.

За сім місяців діяльності партизанський загін пустив під укіс дванадцять ешелонів ворога, знищив чотирнадцять потягів, вісімдесят три вагони з живою силою і технікою німецьких загарбників, розгромив 30 німецьких комендатур, знищив близько двох тисяч гітлерівців. У взаємодії з частинами Червоної Армії партизанський загін визволив ряд населених пунктів Чигиринського та Кам'янського районів. Зокрема, 12 грудня 1943 року партизанський загін П. Дубового у взаємодії з військами II-го Українського фронту визволив колишню козацьку столицю України — місто Чигирин. Саме в цей час Чигиринський партизанський загін був одним з найбільших в краї¹⁴.

Активно діяли в цей час партизани загону імені Пожарського (командир — Д. Ф. Горячий, комісар — І. А. Жилін), Канівський партизанський загін (командир — К. К. Солодченко), Черкаський партизанський загін (командир — Г. К. Іващенко, комісар — С. Н. Пальоха). Канівський загін допоміг зібратися в Таганчанському лісі чисельній групі десантників на чолі з підполков-

ником П. М. Сидорчуком. До цієї групи приєднався і Черкаський загін. Було створено спільне командування. Бойові дії спрямовувалися на дезорганізацію фашистських військ, відтягування їх частин від Дніпра, завдяки чому було полегшено форсування ріки радянськими військами¹⁵.

На початку листопада 1943 року в розташування Черкаського загону прибув представник штабу 52-ї армії, який поставив завдання забезпечити переправу частин Червоної Армії в районі сіл Свидівок, Єлизаветівка та ін. Загін успішно справився з поставленим завданням. У ніч з 12-го на 13-є листопада 1943 року з допомогою партизанів частини 52-ї армії форсували Дніпро в районі села Свидівок і розгорнули бої за визволення Черкас та району¹⁶. До 3-го січня 1944 року партизанський загін під командуванням Г. К. Іваненка, прикриваючи правий фланг 52-ї армії, займав оборону в лісовому масиві південно-західніше Черкас.

За мужність і героїзм, виявлені в боях за Дніпро, багато партизанів були нагороджені орденами та медалями Радянського Союзу, деяким було присвоєно звання Героя Радянського Союзу. Так, наприклад, О. В. Тканко і Р. О. Клейн одержали цю найвищу нагороду за відважний подвиг на черкаській землі. На початку вересня 1943 року десантна група із дев'яти чоловік під командуванням капітана Тканка прибула в розташування місцевих партизанів. Було створене нове партизанське з'єднання імені Чапаєва. В другій половині вересня командування отримало завдання допомогти військовим частинам у знищенні відступаючої гітлерівської армії на переправі біля села Григорівки Канівського району. Група партизанів блискуче виконала завдання. Роберт Клейн у формі полковника німецького генштабу разом з Олександром Тканком, який знаходився за кермом "опеля", без перешкод під'їхали до переправи. Разом з ним прибула "спеціальна команда" — переодягнені партизани. Розпоряджаючись "від імені фюрера", Клейн наказав припинити переправу танків і артилерії на правий берег і замаскуватися на лівому. Незабаром біля переправи не залишилося жодного німецького солдата і офіцера. Одночасно партизани дали по рації сигнал радянським льотчикам, і ті розбомбили скупчення гітлерівців і їх бойової техніки на лівому березі Дніпра. Коли група бійців, які форсували Дніпро, зав'язала бій північніше села Григорівки, партизани під командуванням О. Тканка з 120

бійцями переправилися через Дніпро південніше села і ударили фашистам у фланг. Так була захоплена ділянка на правому березі і було покладено початок боям за створення Букринського плацдарму. 4-го січня 1944 року О. В. Тканкові та Р. О. Клейну було присвоєно звання Героя Радянського Союзу. Нині кандидат історичних наук О. В. Тканко живе в Черкасах. З 1953 року по 1979 рік він працював ректором Черкаського державного педагогічного інституту (нині — Черкаський національний університет імені Богдана Хмельницького)¹⁷.

На Черкащині в партійно-комсомольському підпіллі і партизанському русі брало участь близько 13 тисяч чоловік. Вони внесли вагомий вклад у розгром німецько-фашистських загарбників. У сутичках з партизанами на черкаських землях карателі втратили 12099 солдатів та офіцерів. Було пушено під укіс 72 німецькі ешелони з військами та бойовою технікою, висаджено в повітря 56 мостів, знищено 604 автомашини ворога. Партизани взяли активну участь в боях за визволення від німецько-фашистських загарбників 5 міст і 38 сіл Черкащини¹⁸.

Колоніальна політика німців викликала повне розчарування і обурення серед прихильників націоналістичного руху. Яскравим прикладом націоналістичної течії в русі опору були дії Української повстанської армії (УПА).

УПА поділялася на 4 групи: УПА-Північ, УПА-Південь, УПА-Захід, УПА-Схід. УПА-Південь поділялася на три воєнні округи: “Холодний Яр”, “Умань”, “Вінниця”, тобто два з них діяли на території нинішніх Уманського та Чигиринського районів Черкащини.

У 1942–1943 роках на території, прилеглої до Холодного Яру, почали з’являтися емісари із Західної України. Взимку 1942 року в місто Кам’янку приїхали молоде подружжя Брилів. Оселившись в місті, вони розповсюджували націоналістичну літературу і листівки серед населення, особливо молоді.

На квартирі вчителя Г. М. Возного уродженця с. Вербівки Смілянського району зберігалися агітаційні матеріали, проходили зібрання прихильників ОУН–УПА. До речі, у 1942 році на його квартирі зупинявся відомий сьогодні український письменник, автор роману “Холодний Яр” Юрій Горліс-Горський¹⁹.

На території Чигиринського і Олександрійського районів наприкінці 1942 року активно діяв Собчак. Він пропагував ідею створення Холодноярської Повстанської Армії для звільнення України. У хаті лісника Гречаного, колишнього учасника повстанського руху в Холодному Яру, була проведена нарада, на якій декілька разів виступав головківський староста, прибічник Спілки Визволення України Г. Г. Панасенко — колишній учитель, колишній військовий суддя в місті Чигирині за часів гетьманування Павла Скоропадського.

Дух національного відродження в Холодноярському регіоні Черкащини був настільки сильним, що частина населення притясминських сіл, особливо молоді, загорілася цією ідеєю. Після закінчення війни більшість осіб, що підтримували націоналістичний рух опору, будуть засудженні до ув'язнення.

В перші місяці тимчасової окупації з числа найбільш національно свідомого населення та інтелігенції в місті Кам'янці організувалося товариство "Просвіта". Ним проводилась велика просвітницька робота серед населення, драмгуртком ставились українські п'єси, пропагувалася ідея створення незалежної Української держави. Головою товариства був учитель Бабич, бухгалтером — Ціперко Максим²⁰.

Весною 1943 року починають стихійно організовуватись відділи УПА на Правобережній Україні. З ініціативи завзятого націонал-революціонера 60-літнього "Діда Тараса", колишнього учасника Холодноярського повстання 1918–1922 років, органіжується перший Наддніпрянський курінь УПА. Військовий округ "Холодний Яр" входить до групи УПА "Південь".

В Комсомольському лісі певний час діяв націоналістичний відділ, членами якого були вихідці із Західної України. Подібна група діяла і в районі села Івангород Христинівського району.

Треба відзначити, що місцеві жителі-українці, які перебували в лавах радянських партизанів, по-різному ставилися до своїх односельців, що були учасниками націоналістичного підпілля. Так, наприклад, отримавши від командира партизанського загону імені Ворошилова А. Куценка, завдання про розстріл націоналіста із села Івангород, колишнього старшого лейтенанта Радянської Армії, партизани його відпустили, а командиру доповіли, що він утік.

У місті Тальне антифашистську організацію очолювали брати Григорій і Віталій Проценки, батька яких було засуджено

“трійкою” при Київському обласному управлінні НКВС, як члена “Української націоналістичної організації” до 10 років концтаборів²¹.

У Христинівському районі антифашистську націоналістичну організацію створили брати Ткаченки.

Порівнюючи діяльність радянських партизанів та учасників ОУН–УПА, автори не ставили перед собою мету применшити чи піднести роль якоїсь частини загального руху опору. Проблема об’єктивності у висвітленні всіх течій руху опору періоду фашистської окупації України, і зокрема Черкащини, потребує подальшого ґрунтовного і глибинного дослідження.

Час і доля по різному перегортають сторінки історії, політики вносять до них свої корективи. Розпався Радянський Союз, на його місці постали нові суверенні держави. Але ніколи не зникне пам’ять про людей, які винесли випробування найжорстокішою війною, про нашу спільну перемогу. Історична пам’ять — дзеркало душі народу. Сьогодні ми вдивляємося в нього більш тверезо. Кожен шукає в подіях шістдесятилітньої давнини свою відповідь на питання: як могла трапитися трагедія такого небаченого масштабу, якою стала Велика Вітчизняна війна 1941–1945 років.

Нині на Черкащині особливу увагу приділяють патріотичному вихованню учнівської, студентської, допризовної молоді, використовуючи для цього багату історичну спадщину Шевченківського краю. Продовжується відновлення краєзнавчих і шкільних музеїв (кімнат, кутків), які вже діють у 468 школах, планується відкрити їх в усіх 715 навчальних закладах. В героїко-патріотичному вихованні педагогам допомагають 3,5 тис. досвідчених ветеранів — активістів²². Учні та студенти залучаються до догляду за пам’ятниками загиблим воїнам, пошукової роботи безвісті пропалих, до волонтерського руху — по наданню допомоги самотнім, інвалідам тощо.

Примітки:

¹ Велич подвигу народного (тези матеріалів обласної науково-практичної конференції, присвяченої 50-річчю перемоги у Великій Вітчизняній війні 1941–1945 рр.). — Черкаси, 1995. — С. 56.

² Бушин М.І., Гудачкова Н.В., Лазуренко В.М., Лисенко А.І. Історія шевченкового краю: 1939–2002. — Черкаси, 2003. — С. 26; Історія міст і сіл. УРСР. Черкаська область. — К., 1972. — С. 58.

³ Бушин М.І., Гудачкова Н.В., Лазуренко В.М., Лисенко А.І. Історія шевченкового краю... – С. 26; Велич подвигу народного... – С. 25.

⁴ Державний архів Черкаської області (далі — ДАЧО). – Ф. П-4619, оп. 8, спр. 256. – Арк. 1–2; Наш рідний край. Хрестоматія з історії Черкащини. Частина друга. – К., 1995. – С. 106; Черкащина в період Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр. – Черкаси, 2000. – С. 93–94.

⁵ Черкащина в період Великої Вітчизняної війни... – С. 93–94.

⁶ Бушин М.І., Гудачкова Н.В., Лазуренко В.М., Лисенко А.І. Історія шевченкового краю... – С. 27.

⁷ Велич подвигу народного... – С. 77–80.

⁸ Там само. – С. 77–80; Наш рідний край. Хрестоматія з історії Черкащини... – С. 101; Черкащина в період Великої Вітчизняної війни... – С. 68–73.

⁹ Черкащина в період Великої Вітчизняної війни... – С. 60–62.

¹⁰ Наш рідний край. Хрестоматія з історії Черкащини... – С. 103.

¹¹ Бушин М.І., Гудачкова Н.В., Лазуренко В.М., Лисенко А.І. Історія шевченкового краю... – С. 28.

¹² Велич подвигу народного... – С. 25.

¹³ Наш рідний край. Хрестоматія з історії Черкащини... – С. 111.

¹⁴ Горб-Дубова Т.П. Лебедина пісня серця. — Черкаси, 2003. – С. 16–17; ДАЧО. – Ф. П-4619, оп. 8, спр. 162. – Арк. 67–69; Наш рідний край. Хрестоматія з історії Черкащини... – С. 111.

¹⁵ Бушин М.І., Гудачкова Н.В., Лазуренко В.М., Лисенко А.І. Історія шевченкового краю... – С. 29.

¹⁶ Там само. – С. 29.

¹⁷ Там само. – С. 30.

¹⁸ Історія міст і сіл. УРСР. Черкаська область. – К., 1972. – С. 61.

¹⁹ Бушин М.І., Гудачкова Н.В., Лазуренко В.М., Лисенко А.І. Історія шевченкового краю... – С. 31.

²⁰ Там само. – С. 31–32.

²¹ Там само.

²² Книга скорботи України. Черкаська обл. – Т. 1. – К., 2003. – С. 15–16.

Берковський В.Г.

Рух Опору на теренах Славутського району (1941–1944): нове бачення

Однією з багатьох важливих проблем, що постають перед сучасними дослідниками історії України ХХ сторіччя є дослідження періоду Другої Світової війни. Без перебільшення можна відзначити, що в розгляді проблем пов'язаних з 1939–1945 рр. в сучасній вітчизняній історіографії переважає ще радянська методологія.